

איש על העדה

(מישהו לדמותו של הגר"ש ישראלי זצ"ל, במלאת עשור להסתלקותו)

צדיק כתמר יפרח... שתולים בבית ד'.

(תהלים צב, יג-יד)

צדיק כתמר יפרח: היכן נטע אותם? שתולים בבית ד'.

(תנחומא, שמיני ג)

ראה הקב"ה שצדיקים מועטין, עמד ושתלן בכל דור ודור.

(יומא לח, ב)

יואילו נא בטובם תלמידי חכמים שבינינו, וישאלו את עצמם בכנות: האם היו יכולים להתמודד כדבעי עם סוגיות הלכות מדינת ישראל המתחדשת, בלא התשתית שהציב מו"ר הגאון הרב שאול ישראלי זצ"ל?

א. עושה ומעשה

עיון אקראי במפתח מכלול כתביו ההלכתיים, זה שהודפס בסוף החלק השלישי של 'חוות בנימין' מזה, ועיון אקראי מקביל בסדרות ספרים - קבצים - כתבי עת של העת האחרונה מזה, מושיט בקנה תשובה ברורה: כמעט אין יוצא ואין בא בתחומים אלה, שאינו נזקק לאותה תשתית. אם זה ספרו הראשון 'ארץ חמדה' ואם זה השני - 'עמוד הימיני', אם זה 'משפטי שאול' של הלכות בתי הדין ואם זה 'חוות בנימין' הכוללני, מכנה משותף להם שהם אבני בניין יסודיים. נכון, ודאי - ומיותר לומר - לא פעם הכותבים "החדשים" אינם מאמצים את הכרעתו, אף את דרכו של הרב ישראלי בסוגיה הנדונה, וכדרכה של תורה הם דנים ומלבנים, נושאים ונותנים, מתווכחים ואף חולקים, ואולם - ובסופו של דבר זה העיקר - הם נזקקים להם. שכן הרב ישראלי היה "הרב הנכון בזמן הנכון ובמקום הנכון". בלא לקפח, חלילה, את יתר עמיתיו, כדוגמת הרב הרצוג והרב עוזיאל, הרב אונטרמן והרב נסים, הרב טכורש והרב נריה, הרב בארי והרב בר שאול, הרב ורנר והרב נ"צ פרידמן, הרב הדאיה והרב גרשוני ועוד רבים-רבים גדולים וטובים - עדיין שמור לרב ישראלי מקום של כבוד, מקום ייחודי, בפנתיאון, בגלריית כותל המזרח של הלכות מדינה. יתירה מזו, יש לא מעט מן המנויים לעיל, שהרב ישראלי הוא הוא שהעמיד לפניהם את הבמה להתייחסות הלכתית לאותן שאלות חשובות שהזמן גרמן, וכרכי 'התורה והמדינה' שבעריכתו המסורה, הם הם שהיו בשעתו הבמה הראשונה והראשית לעיסוק משמעותי בעניינים אלה. שכן, מבחינה זו, הרב ישראלי לא היה רק "עושה" גדול אלא גם "מעשה" גדול. כותב ועורך, יוזם ומעורב, משיב ומגיב.

ספק אם כבר הגיעה השעה ליסיכומים! אחר שחז"ל קבעו (עבודה זרה ה, ב) כי רק אחר ארבעים שנה אדם עשוי לעמוד על דעת רבו, הרי ודאי לא כותב שורות אלה, עול הימים, הוא שיכול לעשות

זאת, ובכלל מעטים הם המצויים בינינו ויש להם כבר נקודת מבט בת ארבעים. מן הבודדים, יעד משהו הספדו של עמיתו הגדול - וילחטו"א - מו"ר הגאון הרב אברהם שפירא שליט"א: על ר' שאול יש לומר את כל סדר התפילה: "על הצדיקים ועל החסידים ועל זקני שארית עמך בית ישראל ועל פליטת סופריהם", כי הוא נשאר לפליטה מחכמי התורה שברוסיה. הוא היה מהיחידים שנשארו. חיים של שמונים ושש שנים, וכולו תורה... וכל מה שזכה היה מכוח עמלות בתורה שלא הייתה רגילה, שהייתה ממש אגדית... לא היה דוגמתו בעניין של שקידה של תורה!¹

ועם זאת, פטור בלא כלום אי אפשר², בעיקר משום שעדיין לא צוירה דמותו ומשנתו כדבעי³, ומתוך שחזקה עלי מצוותם של חבריי, לכן משהו מזה לפנינו.

ב. ואלה תולדות?

מילים ספורות, ביוגרפיות-ביבליוגרפיות⁴.

הרב שאול ישראלי נולד בכ"ה בתמוז תרס"ט (1909 למנינים) בעיר סלוצק שליך מינסק, ברוסיה הלבנה, לאביו הרב בנימין איזראעליט ולאמו חוה לבית יברוב. בצעירותו עברה המשפחה לעיירה קוידנוב שבאותו אזור, שם שימש האב כרב המקום. בעודו עול ימים גלה למקום תורה ולמד תחילה בסלוצק אצל הרב א"ז מלצר, במינסק אצל הרב י' צימבליסט וביקבוץ' של הרב א"א מייזס. בשנת תר"ץ (1930) מגיע הרב ישראלי למסקנה שהמגבלות על לימוד התורה ברוסיה מחייבות אותו להגר, ומאחר ובקשתו נדחת שוב ושוב על ידי השלטונות, הוא מחליט לחצות את הגבול באופן בלתי חוקי. הוא עושה את זה - לאחר קיום 'גורל הגר"א' - עם עמיתיו, הרב ד' סלומון והרב א' שדמי, בכ"ג בשבט תרצ"ג (1933). הם נתפסים על ידי שוטרים פולנים תוך כוונה להחזירם לרוסיה, קרוב לוודאי לגזר דין מוות. לאחר פנייה לרב א"י הכהן קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל, הם מקבלים סרטיפיקטים ועולים ארצה, אחר שהות קצרה בישיבת מיר. בתחילת שנת תרצ"ד (1934) הוא עולה אפוא ארצה ומיידי שם פעמיו לישיבת מרכז הרב. זמן קצר הוא מתבסס משיעוריו של מרן הרב זצ"ל ועם הסתלקותו הוא נקשר לממשיכו בראשות הישיבה, הרב י"מ חרל"פ.

1. מורשה: קובץ שיחות ומאמרים, ירושלים תשס"ה, עמ' כ.
2. ועי' שבת קה, ב, ביחס למתעצל בהספדו של תלמיד חכם.
3. חריגות ספורות, ראה: גאון בתורה ובמידות, ירושלים תשנ"ט, בעריכת חתנו - הרב א"י שריר, שער ב, "עיונים במשנתו" - סידרת מאמרים, עמ' 157 ואילך; י' בליזשטיין, "תורת המדינה במשנת הרב שאול ישראלי", שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, מ' בר-און וצ' צמרת (עורכים), ירושלים תשס"ב, עמ' 350-363; א' ברוך, בתום לב, ירושלים 2001, עמ' 107-121: "הרב שאול ישראלי - תורת המחירים של רבנות ציונית", הניל, "הרב שאול ישראלי. 1960, זכרונות של תלמיד", תקשורת/תרבות 23.6.95, עמ' 8-9. כן ראה א' רביצקי, חירות על הלוחות, תל אביב תשנ"ט, עמ' 145 ו-152; הניל, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל אביב תשנ"ג, עמ' 356, הערה 274. על מורכבות יחסו של הרב ישראלי אל אישיה, מוסדותיה ומשנתה של הציונות הדתית, ראה מאמרי "את אשר יאהב - יוכיח", העומד להתפרסם בקובץ מאמרים לרגל מלאות מאה שנה לציונות הדתית, אשר יראה אור מטעם אוניברסיטת בר אילן.
4. תיאור ממצה של קורות חייו רשם חתנו, הרב א"י שריר, ראה: גאון בתורה ובמידות, הניל, שער א, עמ' 15-102.

בחנוכה תרצ"ח (1938) נפתח פרק חדש בחייו: הוא מתמנה לרבו של כפר הרא"ה, הראשון למושבי 'המזרחי' שבחר לו רב. בכהונה זו הוא מתמיד משך כ"ח שנה, תוך שמצודתו פרושה במקביל על ענייני דת ומדינה כלל-ארציים. בהתאם לכך הוא נרתם בשנת תשי"ח (1948) - מייד אחרי הכרזת העצמאות - להקמתו של 'חבר הרבנים שעל יד הפועל המזרחי', החל משנת תשי"ט (1949) הוא עורך את הביטאון 'התורה והמדינה'⁵, ומשנת תשי"ג (1953) הוא שותף למועצות הרבנות הראשית לישראל, עד התפטרותו הרועמת בשנת תשנ"ג (1993). החל משנת תשי"ט (1959) הוא נושא 'שיעור כללי' בשיבת מרכז הרב. בתחילת שנת תשכ"ה (1965) הוא מתמנה כדיין לבית הדין הגדול לערעורים, עוזב את כפר הרא"ה וקובע את מגוריו בירושלים. בכהונה זו הוא נושא ט"ו שנים, עד פרישתו לגימלאות בשנת תשי"מ (1980).

בשנים תשי"ח-תשל"ג (1948-1973) תופס הרב ישראלי משקל ציבורי לא מבוטל. שפע נאומיו הפומביים באותה תקופה מעיד כי, בהיבטים מסוימים, הוא היה דובר ודַבָּרָה של התנועה הדתית לאומית, בארץ ובתפוצות. בעשור האחרון לימי חייו, נמנה הרב ישראלי על מובילי המאבק על שלמותה של ארץ ישראל.

מבחינה ספרותית, הרב ישראלי הוציא לאור בחייו את החיבורים התורניים הבאים: שני כרכי 'ארץ חמדה' - על ענייני מצוות התלויות בארץ, 'עמוד הימיני' - על ענייני תורה ומדינה, שני כרכי 'חוות בנימין' - על מגוון ענייני הלכה וכן חיבור השקפתי - אסופת 'פרקים במחשבת ישראל'. כן ערך את קובצי 'התורה והמדינה', 'שנה בשנה' - הראשונים - וכן את 'ברקאי'. הוא גם היה שותף בעריכה ובביקורת על כלל חלקי 'ידעית מקרא' שעל נביאים וכתובים [אך לא על חלקי התורה!].

אחר מותו ראו אור חיבורים נוספים: כרך שלישי ל'חוות בנימין', הכולל גם הוא מגוון ענייני הלכה, 'משפטי שאול' - פסקי דין שיצאו מתחת ידיו בבית הדין, חוברות דרשות שנשא לרגל מועדים וזמנים וכן ספר 'הרבנות והמדינה' - אסופת נאומים ומכתבים בענייני רבנות, מדינה, תנועה וארץ ישראל. לזכרו ראה אור הקובץ 'מספד תמרורים' וכן הספר 'גאון בתורה ובמידות', הכולל את סקירת קורות חייו ואסופת מאמרים העוסקים בדרכו ובמשנתו. בעת האחרונה שוקדת קבוצת אברכים על עריכתם של 'השיעורים הכלליים', שאותם נשא כאמור משך שנים רבות בשיבת 'מרכז הרב'. בימים אלה ראה אור הכרך הראשון למלאכתם: 'שערי שאול' על מסכת פסחים. כמו כן מוקדש מאמץ לאסוף את מכלול המכתבים שאותם שלח לרבים רבים. הרב ישראלי וחיבוריו זכו להוקרה ציבורית. הוא זכה בפרס הרב קוק, פרס הרב מימון, פרס ח"מ שפירא ובשנת תשנ"ב (1992) הוענק לו פרס ישראל לספרות תורנית. בחורף תשנ"ה (1995) חלה הרב ישראלי ובי"ט בסיון נתבקש לישיבה של מעלה.

ג. משהו מתרומותיו

מגוון הנושאים ההלכתיים שבהם עסק הרב ישראלי, חובק - כמעט - מלוא עולמה של הלכה: מצוות ישיבת ארץ ישראל, גדרן של המצוות התלויות בארץ, חלות קדושת הארץ, גבולות הארץ, ערלה בעציץ שאינו נקוב וכן שבת ומועד בעציץ נקוב, חממות לעניין שביעית, תרומות ומעשרות בפירות המיועדים לייצוא, השלכות כיבוש הארץ בימינו, שביעית בזמן הזה, קניין נכרי בארץ

5. על 'חבר הרבנים' ועל 'התורה והמדינה', ראה א' כהן, הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, ירושלים 1998, עמ' 104-107.

ישראל, קרקע הפקר לעניין שביעית, פירות שביעית של נכרים, ליבון יסודי של גדרי כלאיים, טהרת מחנה הצבא הישראלי, אמירת הלל אחר מלחמת ששת הימים, סמכותה ההלכתית של הרבנות הראשית לישראל, סמכות הנשיא ומוסדות ממשל נבחרים, תוקף חוקי הכנסת, מעמד הנכרי במדינה, מינוי נכרי כחבר עירייה וכחבר כנסת, מפקד אוכלוסין, הלכות פעולות תגמול, פעולת המשטרה בשבת, כניעה לסחטנות אל מול פדיון שבויים, כשרות 'בני ישראל' מהודו, גידול בהמה דקה בימינו, מכשור טכנולוגי - לחליבה בשבת ולקצירה בשביעית, ניתוח מתים, הפלה בחשש מום גדול, השתלת לב, השתלת עור, מעמדו של עובר, אבהות בהזרעה שלא כדרכה, הסכמה וחזרה בהפריה חוץ-גופית, תרומות איברים וגם מגוון עניינים עתידיים 'הלכתא למשיחא', כדוגמת נחלת הלויים לעתיד לבוא, קדושת הארץ לעתיד לבוא, דיני עיר הנידחת, קדושת המקדש וירושלים, העמדת סנהדרין וכיו"ב.

חלק לא מבוטל מהנושאים שבהם דן היו מענה תורני-הלכתי לאירועים שליוו את היסטוריית המדינה. כך דיונו בימצע קיביה' שבמהלך פעולות התגמול (תשי"ד), אשר נתן לא רק מענה נקודתי לאותו אירוע אלא מיקם בו יחס מקיף ללחימה בשטח רווי אוכלוסייה אזרחית; כך 'אסון צורי' שהיווה עילה לליבון סוגיות מרכזיות של גדרי הצלה; כך עניין התחבורה הציבורית בשבת בעיר חיפה - וצפונה - שהיווה בסיס לדיון מקיף על פשרות-מאולצות פוליטיות-קואליציוניות; הטפת דם ברית של יוצאי אתיופיה הנימולים, הסגרת עברייני לשיפוט זר, בניין לבית קברות על גבי קרקע, התמודדות עם פמיניזם - שיתוף אישה ביברכת חתנים! אלה ושכמותם מבטאים יפה את המקבילה ההלכתית להיסטוריית המדינה, חברתה ותרבותה.

לא מעט מהכרעותיו במסגרת בית הדין מצוינות ונידונות עד היום כ"שיטת הרב ישראלי". כך למשל גדרה של המורדת ודין מזונותיה, גדרה של מורדת 'מאיש עלי', מעשי ידיה של המעוכבת להינשא ומעשי ידיים של המורד על אשתו, עוברת על דת, חיוב מזונות כשאין לבעל ממה לשלם, מזונותיה של מורדת בתוך ד' שבועות, 'דינא דמתיבתא' כאשר אין דין מורדת, דרגת ביניים בין מורד לאנוס, מחילה על מזונות - במגוון תרחישים, מזונות צמודי מדד ומזונות שאין להם קצבה, כפיית גט - במגוון תרחישים, ענייני גיור, השגת גבול, ירושת רבנות ועוד הרבה. בהקשר זה כדאי לציין כי פירות אלה צמחו על רקע עובדת הימצאו של הרב ישראלי לעתים תדירות למדי בדעת מיעוט אל מול עמיתיו. בסופו של דבר, זה מה שהביא, לימים, ברכה רבה, שכן זה מה שחייב את הכתיבה האישית.

לא פחות מהלכה למעשה, יש מן הדיונים שהם למדניים 'גרידא', כדוגמת מצוות תלמוד תורה, נשים בקיום מצוות, אם קניין דרבנן מועיל לדאורייתא, דבר שהיה במניין, תפיסה בספיקות, מצוות קידוש השם, קיום שטרות, דיני נאמנות חזרה ואמתלא, ואפילו 'סיומים והדרנים' פלפלניים. מטבע הדברים יש בדיונים למדניים אלו לא מעט מ'הלכות המועדים': האכלת חולה ביום הכיפורים, שופר ולולב בראש השנה וסוכות שחלו בשבת, בן נכר באכילת הפסח, שימוש ברמקול לצורך מצוה בשבת ויום טוב, אכילת מצות בערב פסח, עלייה לרגל וכיו"ב.

ד. הלכות עולם לו

אין ספק שהרב ישראלי היה, בראש וראשונה, 'איש הלכה'. ואולם, הוא לא היה רק 'איש הלכה' אלא גם 'איש אמונה', 'גאון במידות', ו'שופר' לרבים. המעניין הוא שגם תחומים 'נוספים' אלה השתלבו, כך ואחרת, בחשיבה ההלכתית. נדגים זאת בשלוש זוויות:

1. הרב ישראלי רתם עצמו 'לטובת' מערכת החינוך כולה. לא רק 'השכלה גבוהה' כאמירת

ישעור כללי בשיבת 'מרכז הרב' וכהוראה מזדמנת לבוגרים במעמדים שונים, אלא גם הוראה סדירה וקבועה בשיבה תיכונית, 'מדרשיית נעם'. יתירה מזו, משעה שחש בהיעדרו של חומר לימודי ראוי לשמו בתחום 'מחשבת ישראל', נרתם לעריכת קובץ ספרותי שזה עניינו: 'פרקים במחשבת ישראל'. פועל זה ראוי לציון הן בשל עיסוקו של הרב בשפיר ושליליה של המעש החינוכי, הן בשל נכונותו "לבזבז" זמן על "מלאכה שאינה חכמה", ליקוט שאינו יצירה, והן בשל אופיו של הספר, מבנהו ומכלול מרכיביו הלא-שיגורתי. ואולם הייתה לכך גם נגזרת הלכתית. הרגישות החינוכית והמעורבות החינוכית הביאה לידי ביטוי גם פסיקה הלכתית, ומאמר כדוגמת "יצאה לחו"ל לשם מטרה לימודית" הוא לו פועל-יוצא מדגמי.

2. לא בכדי נקרא עליו, בחייו ובמותו, השם: 'גאון בתורה ובמידות', שכן אכן, לצד גאונותו האינטלקטואלית, היה הרב ישראלי בעל מידות ייחודי, והסיפורים בעניין זה רבים. ובכן, גם היבט מידותי זה נדון לעתים מתוך זווית הלכתית, כדוגמת עיסוקו בשאלת החיוב להימנע ממחלוקת כעיקרון מנחה בקביעת הלכה, וכליבון השאלה אם מותר לפרסם דברי תורה ללא קבלת רשות ממי שאמרם.

3. כל חייו ביטא הרב ישראלי ברמה את השקפתו על המתרחש במדינה, בחברה ובתנועה, בלא מורא ובלא כחל ושרק. לא פעם הדברים לא נעמו לשומעיו, ולא פעם אף שילם על כך מחיר אישי, ואולם הוא קיים בעצמו 'לא תגורו'. בעשור האחרון לחייו, ושבעתיים אחרי פטירת רבנו הרצי"ה זצ"ל, הוא נרתם בעוז למען ארץ ישראל.

בהקשר זה אין לכחד ולהעלים את מפח הנפש שהיה מנת חלקו בשנים האחרונות, לאור מחדליה של ממשלת ישראל. כדי כך הגיעו הדברים, שבדרשתו האחרונה ליום ירושלים, זו שנשא שנה לפני הסתלקותו (תשנ"ד), אחר חתימתם של 'הסכמי אוסלו', לא הסתפק הרב בהבעת כאבו בדיבורים, אלא חשף גם את מעשיו. אחר שתהה: "... לשמחה מה זו עושה? אולי צריך להוריד את הדגל?" הוסיף וסיפר:

אני כשלעצמי תליתי סרט שחור על הדגל. לא הורדתי את הדגל, כי זהו דגל המדינה; אבל אנחנו צריכים לדעת כי יש כאן איזה סימני אבל, יש כאן איזה סימני ייאוש⁶.

כאשר זוכרים שדיבורים אלה ומעשים אלה, באים מפיו וידיו של מי שנמנה על מעצבי צביונו של יום העצמאות בפרט ומקובעי יחס של 'אתחלתא דגאולה' למדינה בכלל - הרי הם טעונים הקשבה יתירה!

באותה הזדמנות לא חסך את שבטו מן המנהיגות הכושלת. בנוכחות הרמטכ"ל הביע את תקוותו בסגנון חיובי:

שתדע לשמור על שלמות העם והארץ... לשמש באמת כוח הגנה לישראל... לשמור על ערי ישראל... על איחודה של ארץ ישראל... על קדושת הארץ... על כבודו של עם ישראל... ואולם משיצא הרמטכ"ל הביע את תחושותיו בסגנון שלילי: כגודל התקוות של תשי"ח ושל תשכ"ז, כך גודל האכזבה של תשנ"ד:

אנחנו אכולי אכזבה מאלה שהיו צריכים להפגין את העוז והאמונה... מערכה קשה וכבדה עם ישראל צריך לנהל נגד קטני אמונה בישראל... לא על זה נשלחו שרי ממשלות ישראל! לא

6. זה היום עשה ה': דרשות ומאמרים ליום העצמאות וליום ירושלים, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשס"ג, עמ' רג.

על זה ייפו את כוחם!... ראש ממשלה השפיל עצמו... ביזה את עצמו ואת כנסת ישראל ואת עם ישראל.

דברים כדברנות, שהיו נכונים לשעתם ונכונים לא פחות לשעה זו. ועם זאת, דוק בלשונו, כמו-גם במעשיו: 'מורכבות' היא מילת המפתח. דגל כן, וגם סרט, כתרי ריעין דלא מתפרשין. לא נהא רחוקים מהשערה, שאילו היינו זוכים למעשיו היום, ולהדרכתו, היינו רואים על מרפסת ביתו גם דגל וגם סרט, הפעם - אולי - סרט כתום. על דרך מליצה אולי גם היה דורש ואומר שהדגל היום אינו רק כתום, הוא גם קטום!

בכל אופן, אף כאן האידיאולוגיה לא נותרה מסה מופשטת אלא קיבלה עיגון הלכתי בהיר. הדברים התחברו בשעתם לפועל-יוצא הלכתי, ומאמרו על מסירת שטחים מארץ ישראל "במקום פיקוח נפש" הוא עד היום מנדבכי היסוד לכל היוצא ובא בעניינים אלה.⁷

* * *

אחרון חביב וראוי להודעה ולחיקוי לצורבים: סדרנות. כל שומעי שיעוריו וקוראי מאמריו יודעים שהרב ישראלי הציג תמיד בניין והלך ממסד לטפחות, מקומה ראשונה לשנייה ולשלישית, סוף מעשה במחשבה תחילה, מהצגת נתונים תחילה עובר לקושיה גדולה, ממשיך בדיון וליבון וחותרם במענה מושכל, והכול במסגרת השעה הקצובה, דבר דבור לתלפיות. כך בעל-פה בשיעורים וכך גם במקבילה הכתובה, והדברים ידועים. ברם מאאמו"ר שליט"א שמעתי, והדבר פחות ידוע, שתקופת שיעוריו הראשוניים בישיבה הייתה רחוקה מאוד מכך, וכדי כך הגיעו הדברים שפעמים הרבה ניתן היה לחוש מתחילה, מראש השיעור, את כיוון התשובה! לאמור, הרב לא "נולד" דברא דאומתיה וכתבא רבא אלא תרגל ותרגל, וראה ברכה בעמלו. זאת עשה לעצמו וזאת עשה גם לזולתו, אותם שזירו להריק רעיונם עלי-כתב ודפוס ואותם שסייע בידם להפוך הגיגים קטועים למאמר מתוקן כהלכתו. והרי זה לקח לרבים, הוראה למעשה לכולנו, על חשיבות תרגול הסדרנות, הן על-פה והן עלי-כתב.

* * *

תם, ובהחלט לא נשלם. עדיין נדרש ארגון כל "החומרים" שיצאו מלפניו של הרב ישראלי זצ"ל, הן אלה שבכתב והן אלה שבעל פה, ולאחר מכן עריכת מחקר יסודי ומקיף שיבקש 'למפות' את 'משנת הרב ישראלי על ציר גדולי ישראל ששתלם בורא בעולמו.

7. התייחסותו לנושא כביטוייה במאמר זה והשוואה למאמריו הקודמים באותו נושא, מדגימות יפה את ההכרח בבחינת מלוא היקף התייחסותיו לכל נושא כאשר רוצים להציג תמונה אמינה של גישתו בתחום זה ואחר. וראה ביקורת על ניתוחים לא מדויקים, במאמרי "קווים למשנתו השלימה של רבנו", אשר בקובץ המאמרים 'און בתורה ובמידות' הנ"ל.